

Kerken van Cuypers 'gered' met conté en oost-indische inkt

VERKWANSELING NEO-GOTIEK GAAT CLEMENS
MERKELBACH AAN HET HART

Midden in de vakantietijd konden we, dit keer via journaalbeelden op de televisie, weer getuige zijn van de trieste verkwanseling van het rijke roomse architectonisch erfgoed van de 19de eeuw.

In de laatste dagen van juli werd de fiere, rijk gedecoreerde *Dominicuskerk* in Alkmaar met de grond gelijk gemaakt.

De zoveelste schepping van Pierre Cuypers, die verloren ging. Op de kaalgeslagen plek moet een modern winkel- en kantorencomplex verrijzen, ook al staan de burgers van Alkmaar daar bepaald niet op te wachten.

Hoe kan zoiets voor de zoveelste maal gebeuren? Toevallig hadden we een week vóór deze dramatische afbraak een interview met een kunstenaar, die dit proces van verkwanseling diep door de ziel snijdt: *Clemens Merkelbach van Enkhuizen*. Een schilder en tekenaar, die veel inmiddels gesloopte of in verval geraakte 19de-eeuwse, neo-gotische kerken van Cuypers of zijn leerlingen althans op het doek van de ondergang heeft weten te redden.

Clemens groeide als jongetje op in een statig grachtenhuis in Breda recht tegenover de *St. Barbara* kathedraal van Cuypers. Als misdienaartje en koorknaap raakt hij in de ban van deze prachtige 'Cuypers'. Dagelijks scharrelt hij in het priesterkoor en op de gaanderijen van de kerk, zodat geen enkel plekje in de machtige kathedraal hem meer vreemd is. Hij voelt zich hier thuis en elke verandering in het interieur wordt door de overgevoelige jongen geregistreerd, vaak met pijn. In die tijd komt bij hem sterk de behoefte op interieurs en exterieurs van hem dierbare kerken tijdig op doek en papier in pentekeningen met oostindische inkt of in conté vast te leggen.

We gaan met hem de historie van de *St. Barbara* en de neergang van de neo-gotiek na.

Direct na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 wilden de Nederlandse katholieken hun bevrijding van eeuwenlange protestantse onderdrukking vieren met nieuwe, vaak imponerende kerkgebouwen in neo-gotische stijl. In Breda moest daarvoor zelfs de bestaande gotische kerk worden opgeofferd. Hij was niet imponerend genoeg. Zo verrees de indrukwekkende *St. Barbara*, de eerste schepping van Pierre Cuypers buiten zijn geboortestreek Limburg. Dezelfde Cuypers, die in Amsterdam vele schuilkerken en te klein geworden waterstaatskerken verving door fraaie neo-gotische bouwwerken als de *Vondelkerk*, de

De Willibrordus buiten de Veste in Amsterdam. In 1969/70 werd deze kerk van Cuypers afgebroken. Op de tekening is dat te zien aan de torenspits, die al deels is afgebroken.

Posthoorn en de inmiddels verloren gegane Willibrordus buiten de Veste en *Maria Magdalena*.

TWEEDE 'BEELDENSTORM'.

Na de Tweede Wereldoorlog echter ontstaat er in de tijd van de wederopbouw ook in rooms-katholiek Nederland een heel ander klimaat. De nieuwe zakelijkheid breekt definitief door en men vindt de protserigheid van Cuypers met zijn hang naar decoratie niet langer bij de tijd passen van keihard werken aan de economie en bestedingsbeperking. Eerst moet de jonge Clemens ervaren hoe het interieur van de *St. Barbara* sterk wordt versoberd om later, in 1968, met verslagenheid te moeten aanzien hoe de kerk wordt afgebroken. Hij ziet in de jaren vijftig hoe het koorhek, dat samen met de triomfbalk met het kruis en de beelden van *Maria*, *Johannes*, *ecclesia* en *synagoge* een geheel vormde, in tweeën gezaagd wordt om in een rechterzijbeuk gepropt te worden. Later verdwijnt de triomfbalk met beelden helemaal, evenals de schilderingen van de absis. Het begin van de tweede 'beeldenstorm' uit onze geschiedenis: die van de jaren zestig.

Clemens beoordeelt dit meestal negatief maar soms ook wel positief. 'Het oude gebouw met zijn natuurstenen wanden komt nu beter tot zijn recht.' De overdadige schilderingen van Cuypers' leerlingen vindt hij niet altijd even mooi. Soms worden er zelfs bakstenen geschilderd op de originele wand. Door het vocht op de muren gaat het

schilderwerk bovendien bladderen.' Een verschijnsel, dat de plebaan van de kathedraal eens deed verzuchten: 'Ach was in de oorlog op deze kerk maar een bommetje gevallen.' Een uitspraak, die wel aangeeft hoe het respect voor Cuypers' werk na de oorlog snel afneemt. Een dieptepunt in die ontwikkeling was het besluit om de *St. Barbara* maar helemaal af te breken. Het onderhoud vindt men te duur, de binnensteden ontvolken en grootse kathedralen passen niet meer bij de tijd. Bisschop Ernst van Breda meent dat zijn bisdom helemaal geen kathedraal nodig heeft. De werkelijke reden blijkt in de praktijk vaak te zijn, dat de rooms-katholieke kerk de vrijkomende grond voor een flinke prijs kan verkopen. Er was bijvoorbeeld voor herbesteding van de Alkmaarse *Dominicus* een prachtige plan, waarbij in de zijbeuken van de kerk winkels konden komen. Ook voor kantoren was binnen het kerkgebouw ruimte genoeg. Kennelijk was dit plan niet lucratief genoeg. Het komt echter ook voor, dat de vrijkomende ruimte wordt gebruikt voor een parkeerterrein of een trapveldje wordt voor de jeugd.

Een soortgelijke ontwikkeling valt waar te nemen in steden als Tilburg, Den Bosch en Amsterdam. In de hoofdstad trof de *Maria Magdalena*- en de *Willibrordus*-buiten-veste eenzelfde lot als de Bredase *Barbara* en de Alkmaarse *Dominicus*.

VERNIELZUCHT

Verontwaardiging over de vernielzucht en

de wellust waarmee met name de Magdalena werd afgebroken bracht Clemens ertoe het unheimische aftakelingsproces vast te leggen in een reeks tekeningen. Een brief aan bisschop Zwartkruis om de sloop van de kerken tegen te houden mocht niet meer baten. Het kon niet anders, vond de bisschop, Clemens moest maar berusten. Dat de bisschop toch wel met de kunstenaar mee kan voelen blijkt wel uit de opening, die hij verrichtte van een tentoonstelling van een verzameling kerstkribben, die Clemens bezit. Bij die gelegenheid zegde Zwartkruis toe hem testamentair te zullen bedenken met een fraaie uit een boom gesneden Afrikaanse kerstkribbe, die Clemens aan zijn verzameling mocht toevoegen.

Behalve kerstkribben bezit Clemens een rijke collectie neo-gotica, die hij bij kooplieden op het Waterlooplein op de kop tikte of in de tijd dat hij kind aan huis was in de St. Barbara wist te bemachtigen. In zijn atelier treffen we eikenhouten kapitelen aan, engelenkopjes, stukken altaar, wierookvaten, monstransen, een hostie-doos en nog véél meer decoratieve voorwerpen, alle in Cuyperiaanse neo-gotische stijl.

Trots toont Clemens een beeld van Johannes de Doper van het oude doopvont van de Willibrordus. Hij heeft het op het Waterlooplein uit koopmanshanden kunnen redderen. Even later weer laat hij een ijzeren kruis uit dezelfde kerk zien, pinakeltjes uit de St. Barbara en prachtige gobelins.

Heeft een kerkelijk museum als het Catharijne convent nu geen belangstelling voor dit soort dingen? Clemens: 'Ja, tegenwoordig wel wat meer, zo worden er soms wel neo-gotica in kerken via beschrijving vastgelegd, maar er is al erg veel verloren gegaan.'

KERK EN STADSBEELD

Anders dan zijn grote verzameling neo-gotica doet vermoeden, vindt Clemens het exterieur, de plaats van kerken in het stadsbeeld, eigenlijk belangrijker dan het interieur met zijn vele cliché's. Die druk aangeklede interieurs komen soms te veel op hem af. Clemens zit liever buiten te tekenen hoe het silhouet van zijn neo-gotische kerken functioneert in het stadsbeeld. Uit de vele hoeken, van waaruit hij een kerk als de

Willibrordus heeft geportretteerd blijkt wel hoe belangrijk hij deze functie van een kerkgebouw vindt. De verdwijning van de Willibrordus heeft het stadsbeeld aan de Amstel onherstelbaar aangetast, meent hij.

Liever dan afbraak ziet hij, dat een te duur in onderhoud geworden kerkgebouw een nieuwe bestemming krijgt zoals de *Vondelkerk* in Amsterdam, waar straks Openbaar Kunstbezit zijn zetel krijgt of de *Pieck en Gezellenkerk* in Gorinchem, die verbouwd is tot onderkomen voor appartementen met behoud van het fraaie silhouet van de kerk voor het stadje. Gemeenten zouden eigenlijk moeten worden verplicht om te zoeken naar manieren waarop waardevolle kerkgebouwen een nieuwe bestemming kunnen vinden.

CHRISTUS IN DE AMSTEL

In zijn rijk gedecoreerde grachtenhuis aan de Keizersgracht, waar we Clemens spreken treffen we in het atelier ook veel andere kunstwerken aan dan stadsportretten. Clemens is in de eerste plaats schilder en tekenaar van mensenportretten. We zien schilderijen en tekeningen o.a. van Henk van Ulsen naast portretten van zijn moeder en foto's van schilderijen van bisschop Zwartkruis en provinciecommissaris Vonhoff. Het meest worden we getroffen door enkele fraaie Sebastiaans (de heilige). Eén model, bestemd voor de vendelzwaaiers van een Brabants gilde, mocht van het gilde niet in spijkerbroek op het vendel.

De jongen moest in lendedoek worden afgebeeld. Wat Clemens maar node deed. Het laatste schilderij, dat we bekijken, is De doop van Christus door Johannes de Doper in de Amsterdamse Amstel met op de achtergrond de oprijzende nieuwbouw van de Stopera. Een schilderij, bestemd voor een privé-kapelletje, verhuurd aan een violist, die aan de Amstel woont. Een aardiger integratie van stadsgezicht en portret kun je haast niet bedenken. Het religieus gevoel van Clemens vloeit hier over in zijn bekommernis om het gezicht van de stad.

Van 14 september tot 14 oktober wordt er in het Gemeentemuseum van Roermond (het Cuypers-huis aan Andersonweg 8) een expositie gehouden van schilderijen van Clemens en een aantal door hem verzamelde neo-gotica en Cuyperiana.

Jaap Kamerling

Interieur van de St. Barbara in Breda van P. Cuypers ná de restauratie, waarbij talloze schilderijen verdwenen, in 1958. In 1968 is de kerk afgebroken.

Drs. J. Kamerling is sinds januari van dit jaar medewerker van ons blad. Hij is socioloog van opleiding en sinds 1970 werkzaam in de journalistiek. In 1973 deed hij het doctoraal sociologie aan de Leidse universiteit. In 1980/81 specialiseerde hij zich verder in de sociologie van de gebouwde omgeving aan de Universiteit van Amsterdam.

Daar leerde hij hoe architectuur als neerslag van maatschappelijke ontwikkelingen kan worden bestudeerd, terwijl ook de invloed van architectuur op sociale situaties en ontwikkelingen voorwerp van studie is.

Het eerste onderzocht hij onder meer bij stationsgebouwen.